

Dangme

Year 1

MI GBAMI

7

KUSUMI TSUMI
KƐ MA NƆ YEMI

KUSUMI TSUMI Kɛ MA Nɔ YEMI

Ni kasemi mini

INTRODUCTION

This section introduces you to the traditional governance structure in Ghanaian society. It discusses the functionaries of the traditional governance structure and their importance. This section seeks to equip you with the knowledge and understanding of the traditional governance structure in your culture. You will become aware of the roles of traditional leaders and the importance of their roles in the development and the well-being of the people in your community.

Loko ni kasemi ɔ maa ba nyagbe ɔ, e sa nɛ o nyɛ nɛ o

- i. Tapo mi nɛ o nu ma nɔ yemi he blɔ nɔ tomi sisi ngɛ tɛ, weku nyatɛ/ weku yi, wetso nyatɛ/wetso yi, yemi glɛ nɔ.
- ii. Tapo mi nɛ o nu ma nɔ yemi he blɔ nɔ tomi sisi ngɛ matsengua, matse tsɔwi/wawi kɛ matse woli a glɛ nɔ kɛ ekpa kome.

Otihi

- Dangmeli yeɔ tɛ ni. Enɛ ɔ he je ɔ, tɛ ji yi kɛ ha weku kpokploo. A hyɛɔ weku kpa kɛ guɔ tɛ se.
- Ma kpahi nɛ yeɔ nyɛ se ni aloo wɔfa ni ɔ hyɛɔ weku kpa kɛ guɔ nyɛ se nɛ yo peeɔ weku kpokploo yi.
- Wetso nyatɛmɛ peeɔ matɛmɛ kɛ ha a wetsohi aloo a ma amɛ nɛ wetso nimeli nɛ hlaa mɛ.

KUSUMI MA NO YEMI BLO NO TOMI

Tapo mi ne o nu ma no yemi he blo no tomi sisi nge tse, weku nyatse/weku yi, wetso nyatse/wetso yi yemi gle no.

Kusumi Ma no yemi

Ma no yemi ji kusumi blo no tomi ne a ke hyeo ma no. Mahi nge Gana a tsuo too ma no yemi he blo no ne o nge gle no gle no. Slotohi nge blo no tomi ne ome a mi lee, se mahi babauu nge kusumi ne o he no kake.

Weku no yemi blo no tomi

Ke a ke weku nge Gana a, e ma nye pee weku kpokploo ne ji tse, nye ke bime aloo weku kpanyaa/gbajaa ne ngoo tsenguahi, tsewawi ke a bime ke ni kpahi ba piee he. Ke o susu he kike ne o, o yoo kaa ma no yemi blo no tomi o koo tseme, weku nyatseme, wetso nyatseme, matseme, matse woli, nimeli ke ni kpa kome a he.

Ni tsumi

Ke ma no yemi no kuomi blo nya ame nge o ma mi o nge kee? Meno ne hyeo weku kpokploo no? Meno ne hyeo weku gbajaa/kpanyaa no? O piee wetso o he lo?

Ma no yemi no kuomi

Foni ne nyee se ne o tsoo ma no yemi no kuomi ne tsoo tsakpa nge no yeli ome ke a sisi bi a kpeti. Nge wetso mi o, no kuomi o maa hi kike ne o:

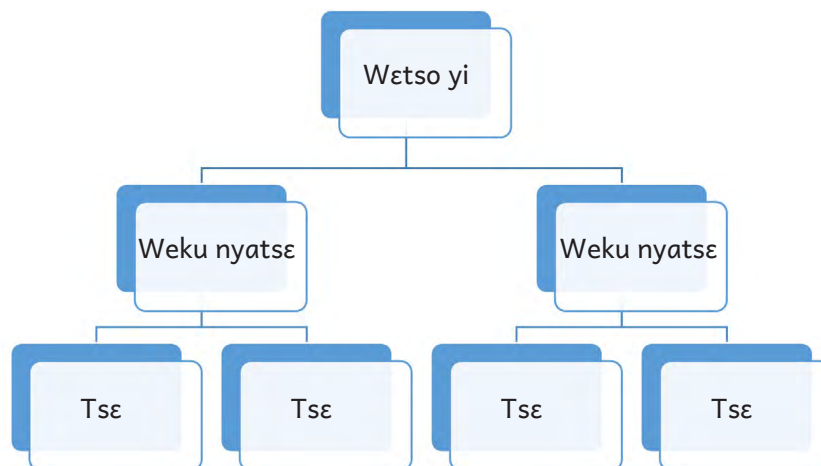

Fig7.1: Kusumi tse yemi no kuomi nge wetso nya

1. Wetso Nyatse

Wetso peeɔ nihi ne je fɔmi kpa kake nya. E ji nihi ne a hinee bie kake ne a sɔmɔɔ nya dalɔ kake. A hɛɛɔ su kake, susumi kake ke juemi kake. Nɔ ne a hlaa kaa e nyɛɛ a he mi ɔ peeɔ a nya dalɔ ne a tseɔ le wetso nyatse aloo wetso matse. Nihi ne a daa nɔ ke hlaa wetso matse je kpa nge ma munomunohi a mi. Nge he kome ɔ, wekuhi ne peeɔ wetso ɔ mi nikɔtɔma ame ba buaa ne a hlaa nɔ kake nge a kpeti kaa a nya dalɔ. He kpa kome nge ne we potɛɛ mi ne a jeɔ ke yeɔ wetso matse.

2. Weku yi/nyatse

Weku nyatse ji nɔ potɛɛ ne weku ɔ hla kaa e nyɛɛ a he mi. Weku nyatse ɔ ni tsumi ji kaa e hye weku ɔ nɔ ne a dla sanahi nge weku bime a kpeti.

3. Tse

Tse peeɔ yi ke ha weku kpokploo ɔ. Weku kpokploo ɔ ji tse, e yihi ke a bime. E hyeɔ e bime ke e yihi a nɔ nge weku kpokploo ɔ mi.

Ni tsumi

Ke o hye ma no yemi nɔ kuɔmi blɔ nɔ tomi ɔ, menɔ nge he wami pe e nyemi: wetso nyatse aloo weku nyatse aloo tse?

Ma no yeli a he se nami nge ma no yemi blɔ nɔ tomi ɔ nya.

1. Wetso yi

Wetso yi he se nami kome ji ne ɔ:

- i. E peeɔ kojolo ke ha wetso ɔ.
- ii. E ngɔɔ wetso ɔ blema sanahi/munyuhi ke too ne e baa yi.
- iii. E poɔ wetso ɔ kusumi ɔme a he pie ne e baa a yi.
- iv. E poɔ wetso zugba ke weto ni kpahi a he pie ne e baa a yi.
- v. E bɔɔ mode kaa bime ne a ma fɔ ɔ, a tsɔse me ne a bu wetso ɔ blɔ nɔ tomi ɔme.
- vi. E hyeɔ ne a ye ma kɔhi ke kusumihi a nɔ ke je yinɔhi ke ya yinɔhi tsuo.

2. Weku nyatse

- a. E buɔ weku ɔ he ke jeɔ awi yeli a de.
- b. E hlaa wekubi a nɔ yami.
- c. E hlaa ne tue mi jɔmi ne hi weku ɔ mi.

- d. E baa weku weto ni yi: we, zugba, jueni, mue, kokoo, ta, ahima, ya, se ke ekpa kome.
- e. E dlaa nihi a kpeti pe.
- f. E daa weku o nane mi nge he nya buamihi a sisi.
- g. E woo wekubi a mumi mi ke he lo mi he wami.
- h. E tuo weku o nya munyu.

3. Tse

- i. E hyeo ne a ye blo no tomihi a no nge we mi.
- ii. E too he pie pomi blo nya.
- iii. E woo e sisi bime he wami.
- iv. E tsuo ni kaa tsoolo nge we mi.
- v. E too weku o hiami nihi a he blo nya ha me.
- vi. E peeo nya dalb ke nohye no ha we o.

Ni tsumi 7.1

Moo sese wetso nyatse ni tsumi ete he. See o heto o ke ha nye sibi ome.

Ni tsumi 7.2

Mo tapo nye ma mi no yemi blo no tomi o mi ne o tsao e he se nami kome.

Ni tsumi 7.3

Ngoo le kaa mo ji weku nyatse. Mo dla ni enyo ne nge pee nge hio ko he o a kpeti. Ni kpahi maa hi si kaa weku mi nikotomahi nge munyu yemi he o. Mo kaa weku nyatse o, o he ne ko je weku nyatse blo nya ni tsumi ome a no ke ye sane o.

Ni tsumi 74

O susu kaa kusumi no yemi blo no tomi o he hia mwonemwone o lo? Fi o dahe o se ke nya sami munyuhie ne ma ha ne o susumi aloo o dahe o maa hi gbugbugbu.

KUSUMI MA NO YEMI NO KUOMI

Kusumi ma no yemi no kuomi ji ne o:

1. Matsengua
2. Matse tsowi/wetso matse
3. Manye
4. Matse woli

1. Matsengua

Matsengua ji ma ke wetso ome tsuo ne bla a no yelo. Wa nge Manye Klo matsengua ne ji Kono. Adaa nge Jetse, Asante nge Otumfuo, Ga nge Abiasuman, Dagomba nge Yaa Naa,, ke ekpa kome.

Matsengua blo nya ni tsumi kome

- a. Le ji ma ame ke wetso ome, kope ome ke huza ame tsuo a nyatse.
- b. E poɔ ma kusumi ome a he pie ne e baa a yi.
- c. E poɔ ma zugba ke wetso ni kpahi a he pie ne e baa a yi.
- d. E peeɔ kojolo ke ha ma a.
- e. E woo mlaahi ne nihi ne hi si nge tue mi jomi mi ne e hyeɔ ne a ye ma blo no tomihi a no.
- f. E ngoo no yami ni tsumi ke si himi kpakpa ke baa.
- g. E hyeɔ ne tue mi jomi ke kake peemi ne hi ma bi a kpɛti.
- h. E daa si kaa ma a hengme ke a nane mi dalo.

2. Matse tsowi/Wetso matseme

Matse tsowi aloo Wetso matseme nge matsengua a sisi. A ngoo a he wami ke jeɔ matsengua a mi ke hyeɔ a ma tsowi, huza ame ke kope ome a no. Matse yemi o nge muo mi ne neneme ke haa tseme ne tseme hu ke haa bime ke yino bime ne nyee se. Odehehi ne yeo tse.

Matse tsowi/Wetso matseme a blo nya ni tsumi

- a. Ke matsengua a be o, me ne a nge.
- b. A hyeɔ ne nihi a yi ne na wami nge a kpo ome a mi.
- c. A peeɔ kojoli nge a kpo ome a mi.
- d. A hyeɔ ne tue mi jomi ke kake peemi ne hi a kpo ome a mi.

e. A hyeo ma kusumi tsumi no.

3. Manyeme

A ngoo manyeme kaa a ji yihi ne nge ma a mi o tsuo a nya dali aloo a nyeme ne hee juemi ke nile ke nyasa kpee. A boo mode kaa a baa yihi, zangmawi ke jokue tsowi a no yami ke a si himi yi. Nge hehi ne a yeo nye se ni aloo wofa ni o, yihi ji nihi ne gboo matseme a he nine ke haa nimeli loko a too me se Dangme no be ja. A too manye tsowi hulo.

Manyeme a blo nya ni tsumi

- a. A yeo buaa matseme ke hyeo ma no.
- b. A yeo buaa nge yihi ke zangmawi a nyagba ke a sane kojomi mi.
- c. A hyeo ne a ko ngo yihi ke jokuewi a blo nya nge a de.
- d. A tsoo weku kpa ne a baa weku yi.

4. Matse woli

Matse woli ji nihi ne gboo ni kpahi a he nine ne a wo me matse se me nitseme lee a be jame a blo nya kaa a yeo matse. A kpee ke seseo he loko a hlaa no ne sa ne a wo le matse o.

Matse woli a blo nya ni tsumi

- a. Me ne a gboo matse aloo manye he nine loko a woo.
- b. A peeo kusumi ke matse kpa se.
- c. Me ne a kpaa matse.
- d. Me ne a jeo matse ehe kpo ke haa ma nimeli.
- e. A woo matse ga.

Ni tsumi 7.5

1. Ngoo mo nitse o munyunguhi ke tsoo nihi ne ma no hyeli ne nyee se ne ome ji:
 - a. Matsengua
 - b. Matse wayo aloo wetso matse
 - c. Matse woli

Ni tsumi 7.6

Moo hye foni ne o tototoo ne o ha sane bimi ne nyee se ome a heto..

Fig. 7.2: Matse ke nimeli bo gua

1. Moo tsoo Matsengua a hihe nge guabo o mi.
2. Moo tsoo nihi enyo ne ha ne Matsengua a je muno nge nimeli kpa ame a he.

Ni tsumi 7.7

Ni kome deo ke kusumi ma no yemi blo no tomi o nya be. Ke o kplee munyu ne o no kee? Sa nya ne o dahe o ne hi gbugbuugbu.

MI HYEMI EKOHU SANE BIMI:

1. Meno ji nye weku kpokploo o nyatse?
2. Meni blo nya ni tsumi enyo ne o maa suo ne o papaa ne tsu ne a ngme nge ni kasemi ne o mi?
3. Moo kane demiyo ne nyee se ne o kone o tsoo ma no yemi no kuomi ne je kpo nge jame a ma a mi. (Matsengua, Matse tsowi, Wetso nyatse ke Matse woli) Ke to nye ma a no he.

Demiyo o

Gana kusumi no yemi blo no tomi

Loko mwonemwone o modemade no yemi blo no tomi maa ba a, Ganabi nge kusumi ma no yemi blo no tomi nge ma ke kopehi a mi momo.

A lo blo no tomi ne o nge matseme ke ma nimeli a gle no. Nge mahi ke kopehi a mi o, a nge nya dali ne ji matseme ke ma nimeli ke matse woli ne daa ma a nya ke maa nihi a nya si nge ma a tsuo nane mi.

A daa nyasa, juemi mi kuomi, wami ke no lemi no ke hlaa nimeli ne ome. Nge kope ome a se o, a hlaa Matsengua ne hyeo ma ke kope babauu no ne e boo mode kaa tue bumi ke si himi kpakpa ne hi ma ame a mi ne e kojoj nihi a kpeti sanahi hulo.

Matse tsowi ke wetso matseme woo matsengua a ga ne matsengua a peeo nihi ne maa hi ha ma a tsuo.

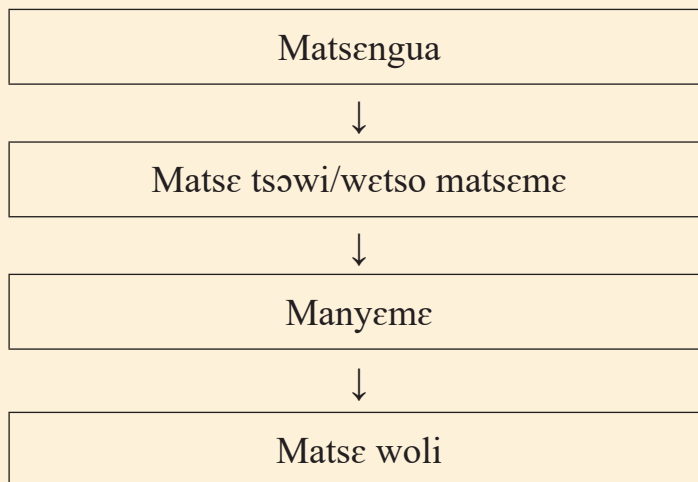
Matsengua ame a no kuo pe no fee no ne a he wami hu no kuo pe no fee no no nge ma a mi. Kusumi ma no yemi blo no tomi ne o ngmeo blo ne no fee no jeo e gbi kpo nge munyuhia he ejakaa ateplee ke e fi nge mi ne a ke he na. E ngoo bu ke haa nikotomahi ne e tsoo kaa no ko fee no ko he hia ke ha ma a he juemi peemi.

4. Moo sese kusumi ma no hyemi blo no tomi ete he ne o tsoo a he se nami ke ha ma.

MI HYEMI EKOHU SANE BIMI OMƐ A HETO

EnƐ omƐ ji heto kome ke ha mi hyemi ekohu sane bimi nge weku no o he

1. Papa ji tse ke ha weku kpokploo.
2. Papa aloo tse blo nya ni tsumi kpa kome ji ne o ne:
 - a. Nohye no: E hio si kaa nohye no ke ha we o.
 - b. Tsoselo: E woo mlaahi ne e too blo nya ne a ye no nge we o mi. E tsoo e we mi bi a blo nya ni ke tue gblami ne nge blo no tomi no yimi he. E ji tsoselo.
 - c. We o he bulo: E boo mode ne e we mi bi ne a hi nomlo tso ke mumi mi he wami ne e faa a he ke jeo he nyeli a de.
3. Kusumi ma no yemi no kuomi blo no tomi ne nge sisi ne o ne.

- 4 a. Ma no yeli a blo nya ni tsumi kome ji ne o ne:
 - i. A hlaa ma a no yami.
 - ii. A hlaa tue mi jomi ke haa ma a.
 - iii. A hyeo ne ma bi ne a ye mlaahi ke blo no tomihi a no.
 - iv. A baa kusumi ke ma weto ni yi.
 - v. A peeo ma nane mi dali ne jeo ma ni kpakpahi kpo ke tsoo.
 - vi. A hlaa yihi ke jokuewi a no yami ke a he pie pomi.

- b.** Ma no yeli a he se nami kome ji ne o:
 - i.** A haa mabi hio si nge tue mi jomi mi.
 - ii.** A haa mabi naa he blo ne a yeo dami sane ha me.
 - iii.** Mabi naa no yami ke ni tsumi kpakpa ne a tsuo nge a sisi.
 - iv.** Mabi naa he lo mi ke mumi mi he bumi.
 - v.** A baa ma a kusumi yi ne a tsao yino bime ne nyee se.

NI KANEMI KE MI KUOMI

- Banggol, A.M. (2017). *Roles of traditional authority leaders: In taking towns to rural peoples in the republic of South Sudan*. Africa World Books Pty Limited.
- Larbi, P.A. K. (2022). *The trajectory of traditional authority in contemporary governance; The Ghanaian experience*. DOI: [10.47772/IJRISS.2022.6505](https://doi.org/10.47772/IJRISS.2022.6505)

SISI TSOMI

1. **Munyu mi zo woli:** E ji blo no ne wa tsuo lengmengmlee, kaleli, okadihi, miblekeli ke ekpa kome a he ni ke gbla tue buli a juemi ke wo saneyo o he.
2. **Ma no yemi he blo no tomi:** E ji blo no ne wa guo ke kudoo ma ko.
3. **Tse se ni yemi:** E ji blo no ne a hyeo weku kpa ke guo tse se.
4. **Kusumi Ma no yemi:** E ji blo no tomi ne a ke hyeo kusumi ma no.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

List Of Translators

Name	Institution
Samuel Narh Kwao	Ada SHS
Francis Tei Otchere Sarpong (Rtd)	GES

GILLBT Support Team

1. Peter Wangara Amoak
2. Ernest Nniakyire
3. Mark Dundaa
4. Gilbert Konlan
5. Richmond Barnes